

**Nyendedzi Ya U
Shumisa Mulayo Wa
huThuwedzo Ya U
Swikela Mafhungo
Wa 2 Wa 2000**

XITSONGA

Webusayiti: www.sahrc.org.za

Imeyili: info@sahrc.org.za

Thwitara: [@SAHRCCommission](https://twitter.com/SAHRCCommission)

Feyisibuku: [SAhumanrightscommission](https://www.facebook.com/SAhumanrightscommission)

Youtube: [SAHRC1](https://www.youtube.com/channel/UC...)

Vuxokoxoko bya Vutihlanganisi bya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga

Tihofisinkulu Joni

Riq: 011 877 3600 • Fekisi: 011 403 0684

Kapa-Vuhumadyambu Port Elizabeth

Riq: 043 722 7828 • Fekisi: 043 722 7830

Free State Bloemfontein

Riq: 052 447 1133 • Fekisi: 051 447 1128

KwaZulu-Natal Durban

Riq: 031 304 7323/4/5 • Fekisi: 031 304 7323

Limpopo Polokwane

Riq: 015 2913500 • Fekisi: 051 291 3505

Mpumalanga Nelspruit

Riq: 013 752 8292 • Fekisi: 013 752 6890

Kapa-N'walungu Upington

Riq: 054 332 3993/4 • Fekisi: 054 332 7750

North West Rustenburg

Riq: 014 592 0694 • Fekisi: 014 594 1089

Kapa-Vupeladyambu Kapa

Riq: 021 426 2277 • Fekisi: 021 426 2875

Ku kuma matwisiselo ya Xiletelo xa PAIA

Xiyenge xa 1

Manghenelo eka Xiletelo xa PAIA

Xiyenge xa 2

Laha u nga sungulaka kona ku kuma
vuxokoxoko lebyi u byi lavaka

Xiyenge xa 3

Maendlelo ya xikombelo xa mfikelelo wa
vuxokoxoko

Xiyenge xa 4

Nkarhi lowu mfikelelo wa vuxokoxoko wu
nga /wu nga ha ariwaka

Xiyenge xa 5

Swiyelaniso swa nkoka na swipfuno ku
kuma vuxokoxoko byo yisa emahlweni

MATHEME YO PFUNA	6
NXAXAMELO WA MARITONKOMISO	8
XIYENGE XA 1	9
1.1. Xikongomelo xa Xiletelo lexa PAIA	10
1.2. Matimu ya PAIA	10
1.3. Xikongomelo xa PAIA na matirhiselo ya xona	10
1.4. Ntirho wa Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga	11
XIYENGE XA 2	12
2.1 Ku tilulamisela ku sungula	13
2.2. Xiletelo xa PAIA	13
2.3 Tibukumpfuno ta PAIA	14
2.4 Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we lebyi khomiweke hi nhlango wa vaaki/mfumo	18
2.5 Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we lebyi khomiweke hi khamphani kumbe nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo	19

XIYENGE XA 3	20
3. Xana ndzi xi endla njhani xikombelo xa PAIA?	21
3.1 Xana i mani a nga endlaka xikombelo xa PAIA?	21
3.2 Xana hi tihi tihakelo ta ku endla xikombelo xa PAIA?.....	23
3.3 Xana Muofisiri wa Vuxokoxoko a nga ndzi pfuna ku endla xikombelo xa PAIA?	25
3.4 Xana hi wahi maololoxelo lama ndzi nga na wona loko xikombelo xa mina xa PAIA xi ariwa?	27
XIYENGE XA 4	31
4.1. Nkarhi lowu Mfikelelo wa Vuxokoxoko wu nga ha Ariwaka	32
4.2. Swivangelo leswi Bohaka swi Hambanisiwa na Leswi Yaka hi Mavonelo swa ku ariwa ka mfikelelo wa vuxokoxoko	32
4.3. Swivangelo swa ku ariwa ka mfikelelo wa vuxokoxoko	33
4.4. Ku bakanyiwa ka ntsakelo wa vaaki	36
XIYENGE XA 5	37
5.1. Swiyelaniso swa nkoka	38
5.2. Swinawana swa PAIA	38
5.3. Swihundzulo swa PAIA	29
5.4. Swihundzulo swa Swinawana swa PAIA.....	29
5.5. Swipfuno swin'wana leswi tirhisekaka swa PAIA	29

Matheme lama pfunaka

MATHEME	NHLAMUSELO
Hakelo ya mfikelelo	<p>Leyi i hakelo leyi faneleke ku hakeriwa hi mukomberi eka nhlango wa vaaki/mfumo kumbe lowu nga riki wa vaaki/mfumo lowu eka wona u lavaka vuxokoxoko, ku fikelela tihakelo ta ku kuma na ku kandziyisa tirhekodo leti u tilavaka.</p> <p><i>(Ku kuma vuxokoxoko byo tala hi tihakelo ta mfikelelo vona Xiyenge xa 3 xa Xiletelo lexi).</i></p>
Fomo ya A	<p>Yi kumeka eka webusayiti ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga, na le ka tiwebusayiti ta mihlangano yin'wana yo hambanahambana ya vaaki/mfumo. Fomo leyi yi tirhisiwa ku kombela mfikelelo lowu wu khomiweke hi nhlango wa vaaki/mfumo.</p> <p><i>(Ku kuma vuxokoxoko byin'wana eka Fomo ya A na swikombelo swa mfikelelo wa vuxokoxoko eka mihlangano ya vaaki/mfumo vona Xiyenge xa 3 xa Xiletelo lexi).</i></p>
Fomo ya C	<p>Yi kumeka emakumu ka PAIA, eka webusayiti ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga, na le ka tiwebusayiti ta tikhamphani tin'wana to hambanahambana leti nga riki ta vaaki/mfumo. Fomo leyi yi tirhisiwa ku kombela mfikelelo wa vuxokoxoko lebyi byi khomiweke hi nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo.</p> <p><i>(Ku kuma vuxokoxoko byin'wana eka Fomo ya C na swikombelo swa mfikelelo wa vuxokoxoko eka mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo vona Xiyenge xa 3 xa Xiletelo lexi).</i></p>
Xiletelo	<p>Swi vula Xiletelo lexa PAIA lexi xi hlengeletweke na ku kandziyisiwa hi Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga, tanihilaha swi lulamiseriweke hakona eka Xiyenge xa 10 xa PAIA, ku pfuna vanhu hi ku tirhisa na ku twisisa PAIA.</p>
Muofisiri wa Vuxokoxoko na Xandla xa Muofisiri wa Vuxokoxoko	<p>Muofisiri wa Vuxokoxoko (mikarhi yin'wana loyi a vuriwaka 10) i munhu loyi a pfumeleriweke hi nhlango lowu khumbekaka ku tirhana na swikombelo swa PAIA. Eka nhlango wa vaaki/mfumo loyi i munhu loyi a nga murhangeri wa nhlango kumbe loyi a khomelaka tanihi murhangeri wa nhlango. Kutani eka masipala ku ta va mufambisi wa masipala; eka ndzawulo ya rixaka ku ta va Mulawuri-Jenerali; eka nhlango wo tanihi Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga ku ta va CEO.</p>
Aphili ya le Ndzeni (Fomo ya B)	<p>Vakomberi va ta tirhisa Fomo ya B ya PAIA ku aphila xiboho lexi xi endlweke ntsena hi swiyenge swa mfumo wa rixaka, wa swifundzankulu na wa timasipala mayelana na mfikelelo wa vuxokoxoko.</p> <p><i>(Ku kuma vuxokoxoko byin'wana eka tiaphili ta le ndzeni vona Xiyenge xa 3 xa Xiletelo lexi).</i></p>

Ntlawa wa vanhu	Khamphani kumbe nhlango lowu wu voniwaka hi nawu tanihi vandla rin'we kumbe 'munhu' loyi a nga na timfanelo na vutihlamuleri.
Holobye	Laha ku vulavuriwaka hi Holobye swi fambelana na Holobye wa Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa na Mitirho ya Makhotsa.
Munhu wa ntumbuluko	Munhu wa xiviri, ku nga ri munhu wa xinawu kumbe ntlawa wa vanhu wo tanihi khamphani (vona ntlawa wa vanhu laha henhla).
Nhlangano lowu nga riki wa vaaki/mfumo	(Nakambe wu vuriwa khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo, nhlango), Lowu i munhu wa ntumbuluko kumbe ntlawa wa vanhu kumbe xinakulobye lexi xi khumbekaka kumbe xi khumbekeke eka vubindzurisi byihi kumbe byihi, bindzu kumbe ntirho naswona ku nga ri ntsena eka xiyimo xolexo.
Nhlangano wa vaaki/mfumo	(Nakambe lowu wu vuriwaka khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo, ndzawulo), leyi i ndzawulo yihi kumbe yihi kumbe nhlango wa swiyenge swa mfumo wa rixaka, wa swifundzankulu na wa miganga. Nakambe wu katsa mihlangano yihi kumbe yihi leyi yi tirhaka ntirho kumbe vutihlamuleri bya mfumo hi nkarhi lowu rhekodo leyi khumbekaka yi tumbuluxiweke hawona.
Rhekodo	Vuxokoxoko byihi kumbe byihi lebyi kandziyisiweke ku karhi ku nga tekeriwi enhlokweni xivumbeko, ku katsa, tanihi xikombiso, timatheriyali ta vhidiyo sw.sw. Rhekodo leyi komberiwaka kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo kumbe lowu nga riki wa vaaki/mfumo swi ta vula rhekodo leyi a yi ri emavokweni ya nhlango walowo ku karhi ku nga tekeriwi enhlokweni loko nhlango walowo wu ri wona wu tumbuluxiweke rhekodo leyi.
Hakelo ya xikombelo	Hakelo leyi yi faneleke ku hakeriwa ku endla xikombelo xa mfikelelo wa vuxokoxoko. Eka xikombelo xa vuxokoxoko xo ya eka nhlango wa vaaki/mfumo ku na hakelo leyi vekiweweke ya R35; eka xikombelo xa vuxokoxoko xo ya eka nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo ku na hakelo leyi vekiweweke ya R50. <i>(Ku kuma vuxokoxoko byin'wana eka tihakelo ta xikombelo na mpfumelelo wa ku nga hakeli vona Xiyenge xa 3 xa Xiletelo lexi).</i>
Mukomberi	Mukomberi i munhu wa ntumbuluko kumbe ntlawa wa vanhu lowu wu endlaka xikombelo xa mfikelelo wa vuxokoxoko hi ku yimela munhu un'wana wo karhi.
Vandla leri nga riki n'wini	Leswi swi vula munhu wa ntumbuluko kumbe ntlawa wa vanhu lowu nga riki mukomberi wa vuxokoxoko, naswona a hi nhlango lowu xikombelo xa vuxokoxoko xi endlwaka eka wona

Nxaxamelo wa maritonkomiso

Maritonkomiso lama landzelaka ya kumeka eka Xiletelo lexi na swipfuno swin'wana leswi hakanyingi swi tirhisiwaka swa PAIA:

DIO	Xandla xa Muofisiri wa Vuxokoxoko
IO	Muofisiri wa Vuxokoxoko
ODAC	Senthara ya Vutsundzuxi ya Xidemokirasi lexi Pfulekeke
PAIA	Nawu wa Nkondletelo wa Mfikelelo wa Vuxokoxoko wa 2 wa 2000
PPIA	Nawu wa Nsirhelelo wa Vuxokoxoko bya Munhu wa 4 wa 2013 Tiakhayivhi ta Matimu ya Afrika-Dzonga
SAHA	
SAHRC	Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga

XIYENGE XA 1

Manghenelo

Xiyenge lexi xi katsa:

- 1.1 Xikongomelo xa Xiletelo lexa PAIA
- 1.2 Matimu ya PAIA
- 1.3 Xikongomelo xa PAIA na matirhiselo ya yona
- 1.4 Ntirho wa Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga

1.1 Xikongomelo xa Xiletelo lexa PAIA

Xiletelo lexi xi nyikaka vuxokoxoko hi Nawu wa Nkondletelo wa Mfikelelo wa Vuxokoxoko wa (PAIA) 2 wa 2000. Xiletelo lexa PAIA xi ta pfuna vanhu eka ku endla swikombelo swa vuxokoxoko ehansi ka PAIA, na ku nyika swikombiso swa hilaha PAIA yi tirhisiweke hakona eka nkarhi lowu nga hundza ku antswisa timfanelo ta ximunhu. Yi endla leswi hi ku nyika:

- » Nkatsakanyo wo olova ku twisisa wa PAIA
- » Swiphemuphemu swa hilaha PAIA yi nga tirhisiwaka hakona ku antswisa timfanelo tin'wana ta ximunhu
- » Nxaxamelo wa mixaka ya vuxokoxoko lebyi byi nga komberiwaka hi ku tirhisa PAIA
- » Xiletelo xa goza-hi-goza xa matirhiselelo ya PAIA ku endla xikombelo xa vuxokoxoko
- » Nkatsakanyo wa tidyondzo leti ti dyondziweke kusuka eka xikombelo xa nkarhi lowu nga hundza xa vuxokoxoko na milandzu ya khoto ya PAIA

1.2 Matimu ya PAIA

Loko Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi pfapfarhutiwile eka nkarhi lowu landzelaka ku wa ka Xihlawuhlawu hi va1990, mihlangano yo hambanahambana na vanhu va lulamisile mapfhumbe ya ku katsiwa ka mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko. A ku languteriwa leswaku ku katsiwa ka mfanelo leyi eka Tsalwa ra Timfanelo - Kavanyisa ka 2 ka Vumbiwa - swi ta tiyisisa leswaku mixaniso yo tanihi Xihlawuhlawu yi nga ha tshuki yi va kona tanihileswi mfumo na tikhamphani leti nga riki ta vaaki/mfumo a ti ta boheka ku endla himukhuva wa vutihlamuleri na nkavuciva hi ku nyika mfikelelo wa vuxokoxoko, naswona hikokwalaho, a ti nga ta kota ku tumbela hi papa ra xihundla.

Hi 1996 Vumbiwa wa Riphabuluki ya Afrika-Dzonga byi sungule ku tirha. Xiyenge xa 32 xi hlayisile mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko lebyi byi khomiweke hi havumbirhi bya mihlangano ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo. Leswi, hi nkarhi wa kona, a swi ri xiphemu xa nawu emisaveni lexi xi engeteleke mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko ku fika eka vuxokoxoko lebyi byi khomiweke hi mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo. Xiyenge xa 32 xi tlhele xi vula leswaku milawu yi fanele ku pasisiwa leyi nga humelerisa mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko hi ku koxometa tindlela leti hatona vuxokoxoko kusuka eka mihlangano ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo byi nga ta hlahluwiwa, na hi ku nyika vuxokoxoko byin'wana hi swivangelo leswi ehansi ka swona mihlangano ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo yi nga ta kota ku ala mfikelelo wa vuxokoxoko.

Hi 2000 Nawu wa Nkondletelo wa Mfikelelo wa Vuxokoxoko (PAIA) ekuheteleleni wu vile nawu, swi karhi swi humelerisa xipimelo xa Xiyenge xa 32 xa Vumbiwa xa ku pasisiwa ka nawu wa mfikelelo wa vuxokoxoko.

1.3 Xikongomelo xa PAIA na matirhiselelo ya yona

Xikongomelo xa PAIA i ku kondletela mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko, ku hlohotela mfuwo wa nkavuciva na vutihlamuleri eAfrika-Dzonga. Ku yisa emahlweni PAIA yi na xikongomelo xa ku khutaza xidemokirasi lexi pfulekeke laha vanhu kusuka eka swiyimo hinkwaswo swa vutomi va havexerisiwaka matimba ya ku vulavurisana na mfumo na ku nghenelela eka swiboho leswi swi khumbaka vutomi bya vona.

Mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko i mfanelo leyi nga faniki na yin'wana tanihileswi yi kotisaka ku humelerisiwa ka timfanelo tin'wana ta ximunhu: leyi i yin'wana ya tindlela ta nkoka swinene leti PAIA yi nga tirhisiwaka eka tona.

Mphakelo wa vukorhokeri bya mfumo

- » PAIA yi nga tirhisiwa ku havexerisa vanhu hi vuxokoxoko lebyi habiyona va nga endlaka leswaku mfumo wu tihlamulela eka mphakelo wa wona wa vukorhokeri bya masungulo byo tanihi tiyindlu, mati na nkululo.

Timfanelo leti nga eka vumbiwa ta vaaki na ta xipolitiki

- » PAIA yi nga tirhisiwa ku hlengeleta vuxokoxoko lebyi vanhu va nga byi tirhisaka ku tirhisa timfanelo to tanihi mfanelo ya ku vhoti na mfanelo ya ku va na ntshunxeko wa ku hlengeletana.

Xihlawuhlawu na Ndzingano

- » PAIA yi nga tirhisiwa tanihi xitirho xo seketela ku lwisana na xihlawuhlawu, xo tanihi xihlawuhlawu ku ya hi nghohe, rimbewu, sw.sw., eka mihlangano yo hambanahambana ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo.

I swa nkoka ku tekela enhlokweni leswaku PAIA a yi nge koti ku tirhisiwa ku kuma tirhekodo ku va ti tirhisiwa eka vumangalelani bya xinawu bya mikwetlembetano na bya vugevenga, ku katsa na le ndzhaku ka ku sungula ka vumangalelani byolebyo, na loko nkandziyiso kumbe mfikelelo wa rhekodo leyi hi xikongomelo xo fana wu sirheleriwile hi nawu (*vona Xiyenge xa 7 xa Nawu lowu*).

1.4 Ntirho wa Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga

Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga (SAHRC) yi lerisiwile ehansi ka PAIAku:

- » Kondletela mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko
- » Veka tihlo eka matirhiselo ya PAIA hi mihlangano yo hambanahambana ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo
- » Endla swibumabumelo ku tiyisa Nawu lowu
- » Vikela Palamende lembe na lembe

Nawu wa Nsirhelelo wa Vuxokoxoko bya Munhu

Nawu wa Nsirhelelo wa Vuxokoxoko bya Munhu wa 4 wa 2013 (PPIA) wu cinca PAIA hi tindlela to tala. Yin'wana ya tindlela ta nkoka leti hatona Nawu lowu wu cincaka PAIA yi fambelana na ntirho wa SAHRC. Ehansi ka PPIA mitirho ya SAHRC hi ku ya hi PAIA yi ta hundziseriwa eka Mulawuri wa Vuxokoxoko, nhlango lowuntshwa lowu tiyimelaka lowu wu nga ta tumbuluxiwa ku veka tihlo eka havumbirhi bya PPIA na PAIA, na ku tirhana na swivilelo leswi swi fambelanaka na mfikelelo wa vuxokoxoko na nsirhelelo wa vuxokoxoko bya munhu.

Hambiswiritano, SAHRC yi ta tama ya ha ri na vutiboheleri bya yona lebyi nga eka Vumbiwa bya ku kondletela, ku sirhelela na ku veka tihlo mfanelo ya mfikelelo wa vuxokoxoko tanihileswi swi nga xiswona eka timfanelo hinkwato letin'wana leti hlayisiweke eka Tsalwa ra Timfanelo.

XIYENGE XA 2

Kulava vuxokoxoko lebji lavaku

Xiyenge lexi xi katsa:

- 2.1 Laha u nga kumaka kona swiletelo na tibukumpfuno leti tirhisekaka ku ku pfuna eka ku endla swikombelo swa vuxokoxoko
- 2.2 I mani loyi u nga tihlanganisaka na yena ku kuma ku pfuneka loko u tshuka u lava swihi kumbe swihi
- 2.3 Leswi mihlangano ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo yi lavekaka ku endla swona ku pfuna valavi va vuxokoxoko
- 2.4 Vuxokoxoko byin'wana bya kumeka xikan'wekan'we handle ko fanela ku endla xikombelo xa ximfumo, xiyenge lexi xi ta nyika nkatsakanyo wa laha leswi swi nga fikeleriwaka kona

2.1 Ku tilulamisela ku sungula

Xikongomelo xa PAIA i ku kondletela hindlela ya nkhinkhi rixaka leri vanhu va Afrika-Dzonga va nga na mfikelelo lowu vuyerisaka wa vuxokoxoko ku va kotisa ku tirhisa hi vutalo na ku sirhelela hinkwato ta timfanelo ta vona. Kambe mikarhi yin'wana munhu a nga ha kanakana hi laha a faneleke ku sungula kona na hilaha a nga endlaka hakona ku fikelela vuxokoxoko hi ku landza PAIA. PAIA yi vhumba xiphiko lexi naswona hintiyiso yi lerisa leswaku swiletelo swo karhi na tibukumpfuno swi kandziyisiwa ku kunguhata maendlelo yo yisa emahlweni ya valavi va vuxokoxoko. Xiyenge lexi xi ta nyika nkatsakanyo wa swiletelo leswi na tibukumpfuno, vutihlamuleri bya vakandziyisi va swiletelo leswi na tibukupfuno leti, na, swa nkoka ku tlula hinkwaswo, laha va nga ti kumaka kona.

Hakunene, xin'wana xa switirho swa matimba swinene leswi munhu a nga swi tirhisaka ku kuma mfikelelo wa vuxokoxoko i xikombelo xa ximfumo xa vuxokoxoko lexi xi endlwaka hi ku landza PAIA, lexi xiletelo lexi xi nga ta ku pfuna hi swona. Kambe tsundzuka, leyi a hi ndlela yi ri yoxe leyi hayona u nga landzelerisaka vuxokoxoko. Vuxokoxoko byin'wana bya kumeka xikan'wekan'we handle ko endla xikombelo xa ximfumo xa PAIA. Eka swiyimo swin'wana, nawu hintiyiso wu lava havumbirhi bya mihlangano ya vaaki/mfumo na leyi nga riki ya vaaki/mfumo ku paluxa vuxokoxoko byo karhi eka mani na mani. Xiyenge lexi xi tlhela xi nyika nkatsakanyo wa laha vuxokoxoko lebyi byi nga kumekaka kona.

Nawu wa Nkondletelo wa Mfikelelo wa Vuxokoxoko wu languteriwa ku va xiphemu xa milawu lexi havexerisaka matimba lexi xi pfunaka Maafrika-Dzonga hinkwavo. Xi endleriwa ku va nawu lowu wu olovaka ku wu twisisa naswona lowu munhu un'wana na un'wana a nga kotaka ku wu tirhisa. Munhu a nga lavi gqwetha ku endla xikombelo xa vuxokoxoko hi ku landza PAIA. Xiletelo lexi xi kandziyisiwile ku endlela ku pfuna Maafrika-Dzonga kusuka eka swiyimo hinkwaswo swa vutomi ku kondletela mfanelo ya vona leyi hlayisiweke eka vumbiwa ya mfikelelo wa vuxokoxoko.

2.2 Xiletelo xa PAIA

Xiyenge xa 10 xa PAIA xi lava leswaku Khomixini yi hlengeleta na ku kandziyisa xiletelo lexi tirhisekaka hi ku olova eka ku fikelela tirhekodo na tidokhumente na ku tirhisa mfanelo ya munhu ku kuma vuxokoxoko. Xiletelo lexi mikarhi yin'wana xi vuriwa 'Xiletelo xa Xiyenge xa 10'.

Xi ku nyika vuxokoxoko hinkwabyo lebyi u byi lavaka ku fikelela tirhekodo tihi kumbe tihi. Nakambe xi xaxameta vuxokoxoko bya vutihlanganisi bya tindzawulo ta mfumo na mihlangano leyi hlayisaka tirhekodo ta mfumo, xikan'we na vuxokoxoko bya vutihlanganisi bya tikhamphani leti nga riki ta vaaki/mfumo to hambanahambana.

2.2.1 Laha xiletelo lexi xi nga kumekaka kona

Xiletelo lexi xa kumeka hi tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Afrika-Dzonga: Xinghezi, Xi bunu, Xindhevele, Xiqhoza, Xizulu, Xipedi, Xisuthu, Xitswana, Xiswazi, Xivhenda na Xitsonga. Mikandziyiso ya xiletelo lexi yi nga kumeka eka tihofisinkulu na tihofisi hinkwato ta swifundzankulu ta Khomixini (vuxokoxoko bya vutihlanganisi bya tihofisi byi nga kumeka emakumu ka Xiletelo lexi). Hi ku engetela, tikhopi ta xielekitironiki ta kumeka eka webusayiti ya Khomixini (www.sahrc.org.za).

2.3 Tibukumpfuno ta PAIA

Hi ku engetela eka Xiletelo xa Xiyenge xa 10 xa PAIA xi fanele ku landzeleriwa hi Khomixini, PAIA yi tlhela yi lava nhlango wun'wana na wun'wana wa vaaki/mfumo, xikan'we na mihlangano leyi nga riki ya mfumo, ku humesa bukumpfuno leyi yi nga na vuxokoxoko hi matirhisele ya PAIA ku fikelela tirhekodo ta vona vini.

2.3.1 Tibukumpfuno ta PAIA ta mihlangano ya vaaki/mfumo

Xiyenge xa 14 xa PAIA xi lava leswaku mihlangano hinkwayo ya vaaki/mfumo yi kandziyisa bukumpfuno hi mpimo wa le hansi hi tindzimi tinharhu ta ximfumo leti ti pfunetaka valavi va vuxokoxoko ku endla swikombelo ku endla swikombelo swa vuxokoxoko kusuka eka nhlango lowu khumbekaka. Hi mpimo lowutsongo swinene, bukumpfuno leyi yi fanele ku va na vuxokoxoko byo tirhiseka lebyi landzelaka:

XILAVEKO	NHLAMUSELO
Xileriso	Xivumbeko na mitirho ya nhlango wa vaaki/mfumo.
Vuxokoxoko bya vutihlanganisi	Adirese ya poso na ya xitarata, nomboro ya riqingho na ya fekisi na, loko yi ri kona, adirese ya imeyili ya muofisiri wa vuxokoxoko wa nhlango wa vaaki/mfumo, xikan'we na ya xandla xa muofisiri wa vuxokoxoko xa nhlango lowu wa vaaki/mfumo
Xiletelo xa Xiyenge xa 10 xa PAIA	Nhlamuselo ya Xiletelo lexi xi hlengetiweke hi Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga na mafikelelo ya xona.
Mikhetekanyo ya tirhekodo leti khomiweke	Vuxokoxoko lebyi eneleke ku pfuneta eka ku humelerisa mfikelelo wa rhekodo leyi yi khomiweke hi nhlango wa vaaki/mfumo. Nhlango wa vaaki/mfumo hikokwalaho wu fanele wu hlamusela timhaka leti wu khomaka tirhekodo hi tona, na mikhetekanyo ya tirhekodo leti khomiweke eka mhaka yin'wana na yin'wana.
Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we	Vuxokoxoko byin'wana byi kumeka xikan'wekan'we handle ka ku va munhu a fanele ku kombela mfikelelo hi ku ya hi PAIA. Bukumpfuno ya nhlango wa vaaki/mfumo yi fanele ku kombisa vuxokoxoko lebyi byi kumekaka xikan'wekan'we.
Vukorhokeri bya nhlango wa vaaki/mfumo	Nhlamuselo ya vukorhokeri lebyi kumekaka eka vaaki kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo, na makumelo ya mfikelelo wa vukorhokeri byolebyo.
Ku nghenelela ka vaaki	Nhlamuselo ya malulamiso wahi kumbe wahi kumbe xipimelo xa ku va u lava switsundzuxo, u nyika nhlamuselo kumbe u nghenelela eka kumbe u hlohotela ku tumbuluxiwa ka pholisi; kumbe ku tirhisiwa ka matimba kumbe ku tirhiwa ka mitirho hi nhlango lowu wa vaaki/mfumo.
Ndlela yin'wana yo pfuna	Goza leri u nga ri tekaka loko muofisiri wa vuxokoxoko wa nhlango wa vaaki/mfumo a ku alela mfikelelo wa vuxokoxoko.

2.3.2 Laha u nga kumaka kona bukumpfuno ya nhlangano wa vaaki/mfumo

Mihlangano ya vaaki/mfumo yi fanele ku endla bukumpfuno leyi u yi kuma hi ku olova. Hi mpimo lowutsongo, yi nga endla tano hi tindlela leti landzelaka:

- » Hi ku endla khopi yi kumeka eka hofisi yin'wana na yin'wana ya nhlangano walowo wa vaaki/mfumo hi nkarhi wa ntirho;
- » Hi ku endla bukumpfuno leyi yi kumeka eka webusayiti, loko yi ri kona, ya nhlangano wa vaaki/mfumo

Tanihilaha swi vuriweke hakona laha henhla, Nawu wa Nsirhelelo wa Vuxokoxoko bya Munhu wa 4 wa 2013 (PPIA) wu cinca PAIA hi tindlela to tala. Yin'wana ya leti yi hi mayelana na tibukumpfuno ta Xiyenge xa 14 ta mihlangano ya vaaki/mfumo. Ehansi ka PPIA, tibukumpfuno leti a ta ha fanelangi ku yisiwa eka Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga, kambe ti fanele ku kumeka hi ku tirhisa Inthanete na ku endliwa ti kumeka eka munhu un'wana na un'wana loyi a kombelaka khopi.

2.3.3 Tibukumpfuno ta PAIA eka mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo

Mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo na yona ya laveka ku hlengeleta bukumpfuno. Leswi swi fambisana na Xiyenge xa 51 xa PAIA. Eka nkarhi wa sweswi, a hi mihlangano hinkwayo leyi nga riki ya vaaki/mfumo leyi hintiyiso yi lavekaka ku landzelela xiyenge lexi.¹ Hikokwalaho, u ta kuma leswaku nhlangano lowu u tsakelaka ku kombela vuxokoxoko eka wona wu hava bukumpfuno ku ku nyika. Leswi a swi vuli leswaku nhlangano lowu a wu fanelangi ku landzelela PAIA hi ku angarihela. U nga tama wa ha endla xikombelo xa vuxokoxoko eka nhlangano lowu naswona va tama va ha laveka hi nawu ku tirha xikombelo xa wena. Endlelo ra ku endla xikombelo xa vuxokoxoko hi ku landza PAIA ri tama ra ha fana, hambiloko vandla leri komberaweke ri tshunxiwile ku va ri nga hlengeleti bukumpfuno.

XANA HI YIHI MIHLANGANO LEYI NGA RIKI YA VAAKI/MFUMO LEYI NGA FANELANGIKI KU KANDZIYISA BUKUMPFUNO YA VUXOKOXOKO?

Ndlela leyi marito ya Nawu lowu ya veketeriweke hayona yi vula leswaku mihlangano HINKWAYO leyi nga riki ya vaaki/mfumo yi hlengeleta bukumpfuno. Hambiswiritano, Holobye a nga ha tshunxa mihlangano yo karhi leyi nga riki ya vaaki/mfumo kumbe mikhetekanyo ya mihlangano ku va yi nga kandziyisi bukumpfuno. Eka nkarhi wa sweswi, Holobye u tshunxile mihlangano HINKWAYO leyi nga riki ya vaaki/mfumo ku va yi nga hlengeleti tibukumpfuno ku fikela hi siku ra 1 Sunguti 2016 HANDLE KA LOKO nhlangano wa kona wu wela eka mikhetekanyo leyi koxometiweke laha hansi.

¹ Leswi swi ta cinca hi siku ra 31 N'wendzambahala 2015, loko mihlangano hinkwayo ya vaaki/mfumo yi ta va yi fanele ku va na bukumpfuno hi ku landza xiyenge xa 51 xa PAIA.

Tikhamphani leti landzelaka leti nga riki ta vaaki/mfumo ti fanele ku hlengeleta bukumpfuno ya PAIA loko ti thola ku tlula 50 wa vatirhi eka tiindasitiri leti landzelaka kumbe ti ri na mpinzulo wa lembe na lembe lowu wu tlulaka ntsengo lowu wu xaxametiweke:

INDASITIRI/VUMAKI	MPINDZULO WA LEMBE NA LEMBE
Vurimi	R2 wa timiliyoni
Migodi na Ku Cela Mihoncho	R7 wa timiliyoni
Vuendli hi Michini	R10 wa timiliyoni
Gezi, Gasi na Mati	R10 wa timiliyoni
Vumaki bya Miako	R5 wa timiliyoni
Vuxavisi na Mabindzu yo Xavisa ya Mimovha na Vukorhokeri bya Yulunghisi	R15 wa timiliyoni
Mabindzu ya Holiseli, Vayimeri va Mabindzu na Vukorhokeri lebyi Tirhisana	R25 wa timiliyoni
Vuphameri, Byetlelo na Mabindzu Man'wana	R5 wa timiliyoni
Vuhlayiselo na Vuhlanganisi	R10 wa timiliyoni
Vukorhokeri bya Timali na Mabindzu	R10 wa timiliyoni
Vukorhokeri bya Muganga, byo Hlawuleka na bya Munhu	R5 wa timiliyoni

Holobye u tlhele a vula leswaku tikhamphani hinkwato leti ti nga hlamuseriwangiki tanihi 'tikhamphani leti nga riki ta vaaki/mfumo' ehansi ka Xiyenge xa 1 xa Nawu wa Tikhamphani wa 71 wa 2008 ti laveka ku va ti hlengeleta bukumpfuno ya Xiyenge xa 51.

2.3.4 Laha u nga kumaka kona bukumpfuno ya nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo

Mihlangano hinkwayo leyi nga riki ya vaaki/mfumo leyi yi lavekaka ku hlengeleta bukumpfuno yi fanele ku endla bukumpfuno leyi u yi kuma hi ku olova. Eka mpimo wa le hansi, yi laveka ku endla tano hi tindlela leti landzelaka:

- Hi ku endla khopi yi kumeka ku va yi kamberwa eka hofisi yin'wana na yin'wana ya nhlango wolowo lowu nga riki wa vaaki/mfumo. Nhlango lowu nga riki wa mfumo wu nga ka wu nga koxi hakelo ya ku kamberwa;
- » Hi ku endla bukumpfuno leyi yi kumeka eka webusayiti ya vona.

2.3.5 Mahlengeletelo loko u ri khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo

Ku na ndzetelo wo pfuna wa Vaofisiri va Vuxokoxoko va tikhamphani leti nga riki ta vaaki/mfumo leti ti lavaka ku landzelela Xiyenge xa 51 xa PAIA eka webusayiti ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga (www.sahrc.org.za). Leswi swi katsa thempuleti leyi chichekaka leyi Vaofisiri va Vuxokoxoko va nga yi tirhisaka tanihi kungu ro fikelela xikongomelo.

Hi ku ya hi Xiyenge xa 51, murhangeri wa nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo u fanele ku:

- » Pfluxeta ku cinca kwihi kumbe kwihi ka matheriyali lowu nga eka bukumpfuno leyi nkarhi na nkarhi;
- » Endla bukumpfuno leyi yi kumeka tanihilaha swi lawuleriweke hakona hi Nawu lowu eka tihofisi ta khamphani na le ka webusayiti ya vona;
- » U fanele ku khomanisa fomo ya xikombelo (Fomo ya C ya PAIA) eka bukumpfuno na ku tlhela a endla tifomo ta xikombelo ti kumeka eka webusayiti na le ka miako hinkwayo ya khamphani.

Bukumpfuno leyi yi fanele hi mpimo wa le hansi yi va na vuxokoxoko lebyi landzelaka:

XILAVEKO	NHLAMUSELO
Vuxokoxoko bya vutihlanganisi	Adirese ya poso na ya xitarata, nomboro ya riqingho na ya fekisi na loko yi ri kona, adirese ya imeyili ya Muofisiri wa Vuxokoxoko wa nhlango wa khamphani leyi nga riki ya mfumo.
Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we	Vuxokoxoko byin'wana byi kumeka xikan'wekan'we handle ka ku va munhu a fanele ku kombela mfikelelo hi ku landza PAIA. Bukumpfuno ya khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo yi fanele ku kombisa vuxokoxoko lebyi kumekaka. xikan'wekan'we.
Tirhekodo leti kumekaka hi ku komberiwa	Bukumpfuno ya Xiyenge xa 51 yi fanele ku xaxameta mikhetekanyo ya tirhekodo leti ti kumekaka hi ku komberiwa.
Endlelo ra PAIA	Katsakanya endlelo ra PAIA leri faneleke ku landzeleriwa ku kombela mfikelelo wa vuxokoxoko kusuka eka khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo (h.l. Fomo ya C).
Vuxokoxoko bya Khamphani	Ku katsa na vuxokoxoko bya murhangeri wa khamphani kumbe CEO wa khamphani (tanihileswi swi nga xiswona hi ku landza PAIA Muofisiri wa Vuxokoxoko wa khamphani leyi nga riki ya vaaki/mfumo hi ntolovelu i CEO kumbe murhangeri).
Tihakelo	Vula mukomberu na tihakelo ta mfikelelo leti khumbekaka hi ku landza PAIA (vona Xiyenge xa 3 ku kuma vuxokooko byo yisa emahlweni).
Ndlela yin'wana yo pfuna	Xana i maololoxelo wahi lama kumekaka eka vakomberu loko xikombelo xa vona xa vona xa vuxokoxoko xi ariwile?
Vuxokoxoko byi Yisa Emahlweni	Vuxokoxoko byihi kumbe byihi byo yisa emahlweni lebyi byi fambelanaka na swikombelo swa mfikelelo wa tirhekodo.

2.4 Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we lebyi byi khomiweke hi nhlango wa vaaki/mfumo

A hi vuxokoxoko hinkwabyo lebyi lavaka xikombelo xa ximfumo ku va byi fikeleriwa. Mihlangano yo hambanahambana ya vaaki/mfumo ya laveka himukhuva wa milawu yo hambanahambana ku endla vuxokoxoko byo karhi byi kumeka eka mani na mani. Hambi ku ri eka ku hundza leswi, mihlangano yo tala yi ta paluxa vuxokoxoko byo yisa emahlweni hi ku swi tshunxekela hikwalaho ka swivangelo swa nkavuciva, vutihlamuleri na ku olovisela vaaki. Ku kondletela mpaluxo hi ku swi tshunxekela wa vuxokoxoko na ku humelerisa mfikelelo lowukulu wa vuxokoxoko lebyi, Xiyenge xa 15 xa PAIA xi lava mihlangano hinkwayo ya vaaki/mfumo ku va yi kandziyisa nxaxamelo, lowu wu tivekaka tanihi 'xitiviso xa Xiyenge xa 15' kumbe 'xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela', wa hinkwabyo vuxokoxoko lebyi khumbaka nhlango wolowo lebyi byi kumekaka xikan'wekan'we eka munhu un'wana na un'wana.

Muofisiri wa Vuxokoxoko wa nhlango wa vaaki/mfumo u laveka ku va a tumbuluxa xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xa nhlango wa vaaki/mfumo na ku xi endla xi kumekaka eka tihofisi ta nhlango lowu wa vaaki/mfumo xikan'we na ku xi kandziyisa eka Gazete ya Mfumo. Xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xi fanele ku pfuxetiwa lembe rin'wana na rin'wana.

Xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xi na mikhetekanyo ya tirhekodo na nhlamuselo ya tirhekodo toleto leti ti kumekaka xikan'wekan'we:

- » Ku va ti kamberiwa hi ku landza nawu wihi kumbe wihi handle ka PAIA;
- » Ku va ti xaviwa kumbe ti khopiwa kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo; na
- » Kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo mahala.

Xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xi fanele ku hlamusela mafikelelo ya tirhekodo leti ti paluxiwaka hi ku swi tshunxekela na ku va ti kumeka xikan'wekan'we. Ku hava xivangelo xa ku endla xikombelo xa ximfumo ku va tirhekodo to karhi loko tirhekodo toleto se ti paluxiwile hi ku swi tshunxekela naswona ti kumeka xikan'wekan'we. Eka swiyimo swo tala, hakelo ya laveka hi xikongomelo xa leswaku xikombelo xa ximfumo xi tirhiwa naswona leswi swi nga teka kufika eka 30 wa masiku. Leswi swi nga ha papalatiwa loko u rhanga u kamba xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela na ku kumisisa loko rhekodo leyi u yi lavaka yi kumeka xikan'wekan'we kumbe swi nga ri tano.

Hambileswi swi bohaka ku va nhlango wa vaaki/mfumo wu kandziyisa xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela, a hi xiendlo lexi 'tshunxekeriwaka' hi nhlango wa vaaki/mfumo. Xitiviso xi vuriwa 'xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela' hikuva xi nyika xitiviso xa hinkwabyo vuxokoxoko lebyi byi paluxiweke hi ku swi tshunxekela, ku nga ri hikwalaho ka ku swi ya hi mavonelo ya Muofisiri wa Vuxokoxoko loko swi fanerile ku kandziyisa nxaxamelo wa xiviri kumbe swi nga ri tano.

2.5 Vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we lebyi byi khomiweke hi khamphani kumbe nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo

Tanihilaha swi nga hi xiswona hi mihlangano ya vaaki/mfumo, mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo na yona yi nga ha khoma vuxokoxoko lebyi u nga kotaka ku byi fikelela handle ka ku endla xikombelo xa ximfumo. Ku nga si endliwa xikombelo xa ximfumo xa vuxokoxoko hi ku landza PAIA lexi xi tikombaka xi ta khumba hakelo na 30 wa masiku ya nkarhi wo rindzela, kumisisa loko vuxokoxoko lebyi byi kumeka xikan'wekan'we handle ka ku endla xikombelo xa ximfumo.

Murhangeri wa nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo, hi ku va a swi tshunxekela na ku va hi nkarhi wo karhi, a nga ha tumbuluxa nxaxamelo wa vuxokoxoko lebyi kumekaka xikan'wekan'we kusuka eka nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo handle ka ku va u endla xikombelo xa ximfumo. Nxaxamelo lowu wu vuriwa 'xitiviso xa Xiyenge xa 52' kumbe 'xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela.'

Swi karhi swi hambana na mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo laha vaofisiri va vuxokoxoko wa nhlango wa vaaki/mfumo va faneleke ku kandziyisa xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela, muofisiri wa vuxokoxoko wa nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo a nga boheki ku endla tano. Hi ku landza PAIA yi vulaka hakona, "hi ku va a swi tshunxekela a nga ha" kandziyisa nxaxamelo wo tano. Loku i ku hambana lokukulu exikarhi ka xitiviso xa xiyenge xa 52 xa mihlangano leyi nga riki ya vaaki/mfumo na xitiviso xa xiyenge xa 15 xa mihlangano ya vaaki/mfumo.

Xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xa nhlango lowu nga riki wa vaaki/mfumo xi na mikhetekanyo ya tirhekodo na nhlamuselo ya tirhekodo letiya ti kumekaka xikan'wekan'we:

- Ku va ti kamberwa hi ku landza nawu wihi kumbe wihi handle ka PAIA;
- » Ku va ti xaviwa kumbe ku kandziyisiwa kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo; na
- » Kusuka eka nhlango wa vaaki/mfumo mahala.

Xitiviso xa mpaluxo hi ku swi tshunxekela xi fanele xi tlhela xi hlamusela mafikelelo ya tirhekodo leti ti paluxiwaka hi ku swi tshunxekela na ku va tikumeka xikan'wekan'we.